

PROLOGAS

Atspirties taškai

TURINYS

PROLOGAS:	Atspirties taškai	9
PIRMAS SKYRIUS:	Europai brėkštant	17
ANTRAS SKYRIUS:	Sarmatijos glėbyje	41
TREČIAS SKYRIUS:	Apšvietos šešėlyje	69
KETVIRTAS SKYRIUS:	Imperijų kryžkelėje	97
PENKTAS SKYRIUS:	Rusijos varžtuose	149
ŠEŠTAS SKYRIUS:	Vokietijos atspindyje	189
SEPTINTAS SKYRIUS:	Tautų veidrodyje	223
AŠTUNTAS SKYRIUS:	Europos verpetuose	255
	Nuorodos	290
	Iliustracijos	309
	Cituoti veikalai	314
	Rodyklė	321

1. *La cosmographie universelle* (1556) titulinis lapas

PROLOGAS

Atspirties taškai

Ant sienos
žemėlapis prismeigtas,
pabrauktas pavadinimas
neatrasto miesto,
keliai į jį
nužymėti.

Johannes Bobrowski „Apdairumas“

Antikos laikais buvo tvirtinama, kad visi keliai veda į Romą, imperinės civilizacijos centrą. Geografinė posakio reikšmė buvo visiems aiški: Roma, kaip ir saulė, yra amžina – jos galia apšviečia visus visatos pakraščius ir anksčiau ar vėliau viskas pasaulyje susikryžiuos šiame žemės taške. Šimtmečiams bėgant ir imperijai byrant, išorinę, tiesioginę posakio reikšmę apgaubė metaforų skraistė. Kelias į Romą nustojo nurodyti išskirtinę, vienpusę kartografinę kryptį ir virto gyvenimo prasmės ieškojimo alegorija. Praradęs geografinio tikslo aureolę, Romos įvaizdis tapo gyvenimiškų sprendimų kelrodžiu, istorinių klaidžiojimų arba asmeninių nesusivokimų priešprieša. Dėl to antikinis romėnų posakis šiuolaikiniame gyvenime įgavo ironiškų atspalvių: kad ir kaip keliausi, kad ir ką darysi ar galvosi, norom nenorom vis tiek prieisi prie vieno tikslo, sprendimo arba rezultato. Praplėtus alegorines metaforas reikšmes, „visi keliai veda į Romą“ gali reikšti gyvenimo pabaigą arba senų tiesų atradimą – savęs atradimą klaidžiojant po nežinomą, svetimą pasaulį. Šios kelionės išsklotinė nėra tikslus pasaulio atvaizdas – atminties tiesė, – o prisiminimų kreivė, pasakojimo labirintas, brėžiantis istoriją kaip išėjimą iš užmaršties rato.

Krikščionybės, Europos barbarų laikais, visatos traukos centru, nutraukiančiu istorijos ir užmaršties sąryšį, tapo Jeruzalė. Dabartis buvo braižoma įrėmintą biblinės geografijos, o Jeruzalė tapo eschatologinės, pomirtinės amžinybės punktyru. Todėl kelionė į Šventąją Žemę pirmiausia reiškia piligrimystę, amžinos palaimos siekį atgailos keliu. Simboliškai kelias į Jeruzalę visada veda per viešą, autobiografinę žmogaus išpažintį; žemiškai neįgyvendinamą troškimą susigrąžinti prarastąją, dangiškąją žmogaus prigimtį. Tačiau

Jeruzalė, kaip rojus apraiška, įprasmina savanaudišką piligrimo kelionės tikslą – asmeninių nuodėmių atpirkimą.

Žinoma, dvasinėje žydų vaizduotėje kelionė į Jeruzalę yra ne atgaila ar išpažintis, o sugrįžimas. Sava, bet prarasta – pažįstama, bet nematyta – Jeruzalė kartografiškai įprasmina istorinę žydų atmintį. Tai ne dangaus miestas, bet išdraskytos tautos kūnas; ne siela, bet egzistencinė būtinybė. Geografinė asmenybė bei istorinis herojus. Ateities namai, pastatyti ant Šventovės – Dievo tvirtovės – netekties bei tūkstantmetės žydų tautos tremties pamato. Trumpa, bet daug ką pasakančia frazė – „kitais metais Jeruzalėje“ – užsibagia Didžiosios žydų šventės: Jom Kipur – Atpirkimo diena, ir Pesach Seder – Velykiniai pietūs. Taip palinkėtinas kelias į Jeruzalę – sugrįžimo viltis – tapo išblaškytos tautos jungiamąja versme. Tokia kelionė visada veda namo, nors ir keliaujama po svetimus kraštus.

Islamo raštuose kelionė į Meką sujungia abi – krikščioniškąją ir judėjiškąją, simbolinę ir kūniškąją – pasaulio kartografijas. Kiekvienam musulmonui yra privaloma bent kartą apsilankyti Mekoje, – *Haji* (tai yra kelionė į Meką) yra vienas iš penkių islamo tikėjimo principų. Musulmonams kelias į Meką – ne metafora, alegorija, simbolis arba troškimas, o tikrovės – tikėjimo – išpažinimas. Idealiomis sąlygomis tai yra psichologinė kelionė, nes kelias į Meką veda per tamsiausius žmogaus sąmonės kampelius. Kiekvienas tikintis asmuo – moteris ar vyras – privalo iškelti į Meką tarsi į paskutinę (gyvenimo) kelionę ir atlikti *Haji* švaria sąžine, pasirengęs mirčiai. Grįžęs iš Mekos, keliautojas įgyja naują, tauresnę tapatybę, amžiams susiejančią jį su platesne musulmoniška bendrija. Mekos piligrimas gimtinėje tampa savotišku naujakuriu: savas, bet jau pasaulio žmogus. Metaforiškai kalbant, kelias į Meką yra tam tikras savęs ir savo praeities praradimas, nes iš jos grįžtama virtus jau kitu, brandesniu žmogumi. Kelias į Meką – tai gyvenimo slenksčio – mirties peržengimas. Žemiškasis persikraustymas į amžinybės paribius.

Mano knyga remiasi pagrindiniais kelioninio pasakojimo sakramentais: praradimas, išpažintis, sugrįžimas ir atradimas. Tai nėra tradicinis kelionės literatūros kūrinys, nors jo pasakojimo veiksmas remiasi skirtingų kelionių aprašymais. Ir kelionės tikslas – Vilnius – turbūt yra mažiau šventas arba pasauliui žinomas negu Roma, Meka arba Jeruzalė. Tačiau, grįžtant prie kelionės metaforos, galima sakyti, kad šiuolaikinėje abstrakčiais skaitmenimis bei statistinėmis išvadomis besiremiančioje Europoje visi keliai veda į Vilnių, nes šalia jo susikerta žemyno dekartiniai, geometriniai duomenys. 1989 metais Prancūzijos nacionalinio geografijos instituto mokslininkai nustatė, kad Europos žemyno centro koordinatės yra 54°54' šiaurės platumos ir 25°19' rytų

ilgumos, taigi Lietuvos sostinės pakrašty. Šioje matematinėje kryžkelėje, apie dvidešimt penkis kilometrus į šiaurę nuo Vilniaus, susikerta tiesės, nubrėžtos nuo ribinių Europos pakraščių – Špicbergeno salos šiaurėje, Kanarų salų pietuose, Azorų vakaruose ir Arkties Uralo rytuose.

Iš tikrųjų Europa – netgi ne žemynas, o tik dalis daug didesnio geologinio masyvo, žemyno, vadinamo Eurazija. Europos vardas kilo iš senovės graikų, kurie jam suteikė patrauklų jaunutės Tyro karaliaus dukters kūną. Pasak antikos mitų, princesė Europa tapo Olimpo dievų susižavėjimo auka: ją suviliojo ir pagrobė Dzeusas, pasivertęs kerinčiu baltu jaučiu. Gyvuliškai prisimeilinęs, Dzeusas pagrobė mergelę Europą ir ant savo tvirtos buivolo nugaros parplukdė ją iš jos gimtojo Mažosios Azijos kranto į Kretos salą. Nelaisvėje jis ją nuskaistino – ir tik po to, lyg atpirkimui ar atgailai, karūnavo Kretos karalienės titulu. Europai niekada nebuvo lemta grįžti į gimtinę, į Aziją; bet ji valdė Kretą – graikų civilizacijos lopšį, – ilgai globojama dievų palaimos.

Mitas apie Olimpo valdovo Žemės dukters išžagirimą atvėrė geografinę takoskyrą tarp Vakarų ir Rytų, amžiams atskirdamas Europą nuo jos Azijos lopšio. Išsiskyrimas suteikė Europai geografinę tapatybę – tai buvo kraštas į vakarus nuo Mažosios Azijos; o istorija (arba veikiau tam tikras jos atkartojimas) įteigė jai kartografinę tikrovę. Laikui bėgant, Europa įgavo savo žemėlapiinį kūną. Tačiau, nesant aiškių fizinių ribų, Europos, kaip atskiro žemyno, kontūrus labiausiai lėmė jos civilizacinio savitumo idėja. Dabartinis, mums įprastas, Europos žemėlapis veikiau byloja apie kultūrinės – istorinės – vaizduotės galias, o ne apie kokias nors priešistorines gamtos stichijas arba nematomas geomorfologines jėgas. Taigi, jei Europa visų pirma yra idėja, mintis, kilusi iš legendos, tai jos šerdis privalo būti ne kas kita kaip atmintis, kiekvieno istorijos žemėlapio preambulė. Todėl ir žemyninio centro paieškos turi prasidėti ne nuo geografinių kontūrų išmatavimo, o nuo jos idėjos išryškavimo, Europos pasakojimo išklotinės.

Europa kaip pasakojimas skiriasi nuo Europos istorijos tuo, kad idėjos, kaip ir atminties, keliai yra vingiuoti, o laiko kronika, datų eiga – visada vienaakryptė, judanti pirmyn. Vis dėlto centro, esminės pasakojimo ašies, paieškos visada prasideda nuo periferijų, atsišakojusių istorijų, apskaitos. Vidurio taškas negali egzistuoti nenustačius ir neišmatavus pakraščių dimensijų; be paribių centras subyra, tampa ginčytina erdve. Beribė erdvė, kaip ir nesibaiigianti istorija, negali suteikti centrui svorio. Kitaip sakant, centras be ribų yra pasienio zona, pereinama teritorija. Kita vertus, riba tarp centro ir paribio visada yra taki: pakraščiai tarsi banga nuolat atsimuša į centrą ir nuolat ardo jo krantus. Todėl vidurio ir pakraščių santykis niekada nepasireiškia vienpusiškai, kaip vyraujanti centro įtaka paribiams.

Centras yra konkreti, nuosekliai pažymėta vieta, o periferija yra daugialypė ir veidmainiška platuma, nes ji gali egzistuoti tik kelių pasakojimų, vaizduočių arba geografinių orbitų sankryžoje. Kartografijoje, skirtingai negu istoriniuose raštuose, baltos dėmės ir siaubingi dariniai atsiranda tik pasakojimo pakraščiuose, ten, kur žemėlapiu legenda – kartografiniai simboliai – netenka prasmės. Todėl geografijsje galimas tik paribių atradimas – kaip ir istorijsje įmanomas tik sugrįžimas į centrą.

Vilniaus, kaip kartografinio centro, sąvoka yra neatskiriama nuo miesto paribio vaidmens Europos istorijsje. Europa, kurią mes pažįstame, yra mitas, jau vien dėl to, kad kartografiškai sutraukia tik tai, kas istorijsje yra pripažįstama kaip sava. Vilnius atspindi šį mitą ir išryškina jį, suteikdamas jam visai kitokį rezonansą. Žinoma, kiekvienas Europos miestas turi savo balsą, gėbantį šiek tiek sutrikdyti vienijantį žemyno ritmą. Tačiau Vilniaus atgarsis į Europos polifoniją įsiterpia visai nepataikydamas į istorinį jos taktą. Todėl jis vis (dar) negeba įsilieti į pagrindinę Europos pasakojimo srovę, o lieka nuošaly jos, tarsi geografinė atplaiša arba istorinė skeveldra.

Dėl savo dviprasmiškos – centro ir periferijos – padėties Vilnius dažniausiai sukėlia slenkščio – sandūros – iliuziją. Slenkstis, parafrazuojant Walterį Benjaminą, yra ne riba ir ne taškas, o zona, kurioje laikas ir erdvė pradeda pulsuoti. Tai ne vieta, o būseną arba prasmė, kurios „negalima nei išmatuoti, nei lokalizuoti“, o įmanoma tik apibūdinti kaip „takų lūžį arba skilimą spaudžiant kraštutinėmis tendencijomis“.¹ Miestas kaip pulsas arba sandūra reiškia ne kronikos tarpsnį ar kartografinį plyšį, o pasakojimo veiksmo lūžį, vietovę, kurioje geografijs ir istorijs apsiķeičia vietomis.

Šiaip geografijs yra žemės mokslas – vietovės (geometrini)s aprašymas; o istorijs, atvirkščiai, pagrįsta laiko tėkmės skaičiavimu. Be to, kartografijs priklauso karo menui, o kronikos yra (per)rašomos tik taikos metais. Taigi, suķeičiant istorijs ir geografijs vaidmenis, atsiranda Vilniaus žemėlapis tarsi istorijs veidrodis, atspindintis tai, kas yra miesto topografijs užnugarje. Praeities geografijs.

Veidrodiu, kaip ir slenkščiu, pasinaudojama akimirka, tačiau ši akimirka atveria dar nematytos panoramos perspektyvas bei negirdėtas istorinio pasakojimo dimensijas. Tokias neregėtas Vilniaus pasakojimo galimybes įžvelgė Janas Bułhakas – įžymus XX amžiaus lenkų fotografas. Bułhakas kaimišką Vilniaus miestovaizdį fiksavo ne civilizacijos ir netgi ne Europos, o šiuolaikiškos, modernios pasaulėžiūros kontekste. *Wilno*, pasak menininko, yra iššūkis juodam baltam, tai yra fotografiškam, ir dėl to įprastam laiko ir erdvės sankirtos suvokimui. Veidrodiniame atspindyje miestas yra šešėlis, pilkumos jūra, todėl ir pasimatymas su juo yra ribų išbandymas:

2. Vilnius. J. Buhako nuotr.

Snobams tikrasis Vilnius lieka uždaras ir bežadis. Argi verta atsiskleisti medžiojantiems suvenyrus barbarams ir nieko nenučiuokiantiems apie tikrąsias vertybes? Miestas atsiveria ne kiekvienam, nes tyliau balsu byloja apie paprastus ir didingus dalykus. Nešūkaloja kaip turgaus prekijas, nesigiria savo vertybėmis – jis tik nori, kad palankiai nusiteikę keliauninkai viską sužinotų patys. Ir yra teisus. Pažįstame daugelį atvykėlių iš tolimiausių šalių, kurie sugebėjo suvokti tikrąjį Vilnių, šlovino jį menišku, išmintingu žodžiu ir liko ištikimi iki karsto lentos. Daugeliui pažintis su miestu – didelis dvasinis išgyvenimas. Žinia, buvo ir tokių, kurie abejingai, su piktdžiugiška pajuoka paliko miestą, nes regėjo tik jo paprastumą, tik nepriteklus ir nepatogumus. Jie jau niekad nesužinos, kad Vilnius – dvasingumo ir intuitycijos matas, žavinga, o kartu ir pražūtinga pasala nepašvęstiesiems.

Štai koks mūsų Vilnius: netvarkingas, vargingas ir apmiręs, – sako vieni; puikus, kilnus ir mielas, – tvirtina kiti. Ką mes patys apie jį pasakysime šiandien? Iš kurios pusės pradėsime apžiūrinėti tarp žalių kalvų ir dviejų puikių upių slėnyje nugrimzdusį, liaunais bažnyčių bokštais lyg seno dvaro glaustašakėmis tuopomis pasišiaušusį Vilnių?

Neskubėkime vidun, pastovėkime akimirką ant slenksčio. Vilnius įsikūręs tarp kalvų taip, kad leidžia žiūrovui gėrėtis iš toli.

Pažvelkime į miestą iš toli.²